

«6D020400 – Мәдениеттану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD)
ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертациясының
АННОТАЦИЯСЫ

ӘМЕН АСХАТ ЖАНГЕЛДІҰЛЫ
Диаспора: мәдениеттанулық мәселе

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Бұл диссертациялық ғылыми-зерттеу жұмысында диаспоралар мәдениетіне мәдениеттанулық талдаулар жасалынады, қазіргі қазақстандық қоғамның әлеуметтік-мәдени әртүрлілігінің өсуі жағдайында мультикультурализм мәселесін түбегейлі мәдениеттанулық талдау қажеттілігімен анықталады. Диаспора мәдениетін қалыптастыру және олардың ерекшеліктерін анықтау мәселесі өте өзекті, өйткені диаспора мәдениеті қоршаған жағдайларға байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін, олардың арасында әлеуметтік-экономикалық та, этносаяси да себептер бола алады. Трансформация процестерінің нәтижелері әр жағдайда өзіндік сипатқа ие болуы мүмкін, сондықтан этникалық диаспоралар мәдениетінің қалыптасуының нақты жағдайлары мен ерекшеліктерін зерттеу айтарлықтай маңызды. Түрлі қоныс аудару топтарының мәдениетінің қалыптасу ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан зерттеу осындай құбылыстарды зерттеу моделінде мүмкін болатын жалпы құрылымдарды анықтауға, диаспоралардың мәдениаралық диалогының ерекшеліктерін зерттеуге және соның салдарынан диаспоралардың қоршаған ортамен мәдениетаралық диалогының нәтижелерін болжауға мүмкіндік береді, осылайша диаспора мәдениеті ретінде қалыптасады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі практикалық тұрғыдан әр түрлі этностар мен диаспора өкілдерінің өз мәдениетін сақтаудағы қажеттіліктерінің артуымен ғана емес, сонымен бірге оның дамуына, ондағы тұрақтылықтың қалыптасуына деген ұмтылысқа және сонымен бірге трансформация мүмкіндіктеріне және мәдениаралық өнімді диалогты жүзеге асыруымен байланысты. Диссертациялық зерттеу жұмысы диаспора мәдениетін сақтау мен мультикультурализм үрдістерінің әлемдік және өңірлік тұжырымдамаларына теориялық талдау жасай отырып, Қазақстандағы диаспора мәдениетінің проблемаларын шешуге бағытталған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі қазақ қоғамында этносаралық қатынастарға әсер ететін процестер жүруде. Соңғысының дамуы оларды одан әрі теориялық тұрғыдан түсінуді, соның ішінде диаспора сияқты этноәлеуметтік құрылымның құбылысын ескеруді қажет етеді. Қазіргі уақытта диаспораларда этникалық өзін-өзі тану мен этникалық өзін-өзі түсіну процесінің күшеюі байқалады. Диаспора өкілдері тұрақты өмір сүру жағдайларын қалпына келтіруге, этникалық тіршілік ету перспективаларын анықтауға, жана әлеуметтік-мәдени ортада өз орнын іздеуге және бейімделудің қажетті кезеңдерінен өтуге мәжбүр.

Диаспора құбылысы этностық организмнің тіршілігін қамтамасыз ететін мәдени бірегейлікке негізделген. Тарихи мекенінен бөліну этникалық мәдениетті сақтап қалуға, оның дамуына ықпал ету және ассимиляцияға қарсы

тұруға бейімделуіне бағыттайды. Кез-келген этнос диаспора рөлін атқара бермейтінін және диаспора - бұл жоғары деңгейдегі топтасу және консолидация, өмірдің ұйымдастырушылық формаларының тиімділігі, оның мүшелерін тиімді әлеуметтік қорғау, белсенді өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі басқару, жүйеге толыққанды енуімен сипатталатын этникалық қауымдастық дамуының белгілі бір кезеңі екенін ескеру қажет. Диаспораның өмір сүруі мен эволюциясының негізін ұжымдық этномәдени сәйкестілік және халықаралық мәдени процеске қамтылуы құрайды.

Диаспоралардың проблемалары туралы пікірталастарды мәдениеттанушылар, әлеуметтанушылар және саясаттанушылар ұзақ уақыт бойы жүргізіп келеді. Диаспоралар мәселесі посткеңестік кезеңде, 1990 жылдарға дейін этностардың біртұтас отбасы болып саналған миллиондаған адамдар өздерінің мемлекеттік құрылымдарынан тыс қалып, бірқатар көрші елдерде этникалық азшылыққа айналған кезде ерекше өзектілікке ие болды. Нәтижесінде оларды қабылдаған қоғамда әлеуметтік-мәдени бейімделу проблемасына тап болады.

Қазақстанның қазіргі кеңістігінде диаспора қызметі де жандана түсуде. Қазақстан халқы Ассамблеясының мәліметтері бойынша, елімізде жүзден астам этнос өкілдері тұрады, алайда олардың бәрі бірдей диаспора бола алмайды. Олардың өмірінің этномәдени мәселелерін зерттеу қазіргі кезде ерекше маңызға ие болып отыр, өйткені олар аймақтарда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және тарихи-мәдени процестермен байланысты. Қоғамдық өмірдің барлық салаларының жаңаруы жағдайында жалпы этномәдениеттің қалыптасуының негізгі заңдылықтары мен ерекшеліктерін, соның ішінде Батыс Қазақстан облысындағы этностық диаспораларының мәдениетін анықтаудың теориялық және практикалық маңызы зор.

Қазақстан диаспоралары мәдениеті, тарихы және этнографиясы мәселелері әрдайым отандық және шетелдік ғалымдардың назарын аударды. Соңғы онжылдықта этникалық қақтығыстар мен қақтығыстарға байланысты этносаяси және этномәдени проблемаларға едәуір көбірек көңіл бөлінуде. Бұл арада қазіргі адамзаттың рухани мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде Қазақстан этностарының этникалық мәдениетін, сондай-ақ этностық диаспораларының мәдениетін зерттеу, этникалық өзіндік сана-сезімді қалыптастыру мәселелері өте маңызды, ғылыми-теориялық маңызы бар.

Қазақстандық мәдениеттану ғылымы үшін диаспоралар мәдениетін қалыптастырудың жаңа жолдары мен кезеңдерін іздеу мәселесі жаңа. Себебі, оның қалыптасу процесі енді басталып, шетелдік тәжірибе нашар зерттелген және отандық тәжірибеге бейімделмеген. Сонымен бірге зерттеліп отырған мәселенің аспектілерін әлеуметтанушылар, мәдениеттанушылар және экономистер белгілі бір деңгейде зерттеді. Соңғы жылдардағы диссертациялық зерттеулерді қоса алғанда, әдеби дереккөздерді талдау әр түрлі диаспоралардың, оның ішінде Қазақстанның әр түрлі аймақтарындағы диаспоралардың мәдениетін қалыптастыру мәселесіне көбірек көңіл бөлінген. Алайда, бұған қарамастан, олардың мәдениетін қалыптастыру жолдары

анықталмаған және этникалық отаннан тыс жерлерде тұратын этностардың даму стратегиясы әзірленбеген. Бұл жағдай диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігін алдын-ала анықтайды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі. Диаспора проблемасы ежелден бері бар. Ең ежелгі жазбаша дереккөздер мен мемлекетке дейінгі қоғамдық ұйымдастыру формалары бар этникалық топтар туралы этнографиялық материалдар дәлелдейтіндей, мәдени-тарихи процестің субъектілері ретіндегі диаспоралар этникалық топтар мен конфессиялық қауымдастықтар бұрыннан зерттеу объектісі ретінде бар. «Диаспора» (грекше – дисперсия) ұғымының өзі біздің эрамызға дейінгі VI ғасырда пайда болды және еврей және грек қоныс аударушыларына қатысты қолданылды. XX ғасырда бұл тұжырымдама негізінен батыстық ғалымдардың зерттеулерінде кең түсінік алды.

Зерттеу тақырыбымыздың мәселелерін қарастыруда жалпы мәдениет, диаспора мәдениеті, этносаралық қарым-қатынастар, мультимәдениет, мәдени және ұлттық бірегейліктің, қазіргі кездегі қазақстандық мәдениет қырларын зерттеген қазақстандық ғалымдар: С. Нұрмұратов, Ә. Нысанбаев, Ғ. Есім, Н. Калашникова, З. Шаукенова, В. Курганская, Г. Мендикулова, А. Құйық, Ж. Ермекбаев, З. Есқазиев, Б. Рақишеваның еңбектері ерекше орын алады.

Диаспора мәселесі 1960-1980 жылдары Л. Гумилев пен Ю. Бромлей жасаған этнос теориясының негізінде қарастырыла бастағанын айта кеткен жөн. Олардың еңбектері этноәлеуметтік қауымдастықтардың сипаттамаларын зерттеудің теориялық негіздерін қалады.

1960-1990 жылдары диаспоралар проблемасына қатысты мәселелерді зерттеуге кіріскен Р. Абдулатипов, Ю. Бромлей, В. Тишковтың теориялық және әдіснамалық еңбектері мемлекеттердің саяси-құқықтық мәртебесі, сыртқы және ішкі саяси өміріндегі рөлі мен орнын жан-жақты талдаған. Бұл жұмыстарды диаспоралар мәселесіне әлеуметтік-мәдени зерттеу әдістерін қолдану мысалдары ретінде қарастыруға болады.

Өз зерттеулерін белгілі бір этноәлеуметтік құбылыс ретінде диаспораның әр түрлі аспектілері мен спецификалық ерекшеліктерін дамытуға арнаған ғалымдар А. Арутюнов, Т. Илларионова, Н. Лебедева, З. Левин, Ж. Тощенко, Т. Чаптыков болды. Т.С. Илларионова диаспораның қалыптасу көздерін, өзін-өзі ұйымдастыру критерийлерін қарастырса, З. Левин диаспораның жүйелі және әлеуметтік-мәдени талдау принципі бойынша жұмыс істеуіне негіз салды, Ж.Тощенко мен Т.Чаптыкова диаспораның типологиясын, оның функцияларын, ерекшеліктерін анықтады.

Соңғы кездері диаспора мәдениетін, тарихын, мультикультурализм мәселелерін зерттеуге негізделген бірқатар диссертациялық жұмыстар қорғалды, атап айтсақ, М. Карибаев «Шығыс Қазақстандағы этникалық репатрианттар: күнделікті тарихы», А. Бейсегулова «Қазақ диаспорасының этникалық бірегейлігі: Түркия және Өзбекстан қазақтарын салыстырмалы талдау», А. Кадыралиева «Мультимәдениеттіліктің даму модельдері (компаративисттік талдау)», Ж. Кошербаев «Мультикультурализм қазіргі заманғы Қазақстан қоғамын дамытушы фактор: философиялық талдау».

Диссертациялық зерттеудің мақсаты – диаспора мәдениетінің қалыптасу тенденцияларын және оның басқа этностық қауымдастықтардың мәдениеттерімен өзара әрекеттесу механизмін анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін автор келесі **міндеттерді алға қойды:**

- диаспора мен диаспора мәдениетін әлеуметтік құбылыс ретінде зерттеудің теориялық және әдіснамалық тәсілдерін зерттеу;
- «диаспора мәдениеті» ұғымын нақтылау;
- мультикультурализм мәселелерінің практикалық және теориялық шешімдерін іздеу;
- «мультикультурализм» ұғымының мәдениеттанулық түсіндірмелерін талдау, оның негізгі сипаттамалары мен негізгі қағидаларын бөліп көрсету;
- Батыс Қазақстан облысында тұратын диаспоралардың мәдениаралық өзара әрекеттесу процестерін талдау;
- аймақтағы диаспоралардың мәдениетін дамыту бойынша шаралар ұсыну;
- тарихи мекенінен тыс диаспоралар өкілдерінің әлеуетін анықтау;
- Батыс Қазақстан облысының аумағында қалыптасқан диаспоралар мәдениетінің қалыптасуы мен дамуының негізгі тенденцияларын анықтау.

Алға қойған мақсатты орындауда диссертациялық жұмыста **төмендегідей міндеттер шешілді:**

- диаспора мәні, анықтамасы, қалыптасу белгілері анықталды;
- этникалық диаспора мәдениетінің жүйесі мен генезисіне талдау жасалынды;
- диаспоралар мәдениетін зерттеудің әдіснамалық тәсілдері талданды;
- мәдениетаралық толеранттылық мәдениеттердің өзара әрекеттесуінің императиві ретінде анықталынды;
- Қазақстандағы мультикультурализмнің қалыптасуы мен дамуы зерттелінді;
- қазіргі Қазақстандағы мультикультурализм мәселелерін шешудің практикалық және теориялық жолдары ұсынылды;
- Батыс Қазақстан облысындағы диаспоралардың әлеуметтік-мәдени жағдайының жалпы сипаттама жасалынды;
- диаспоралар мәдениетін зерттеудің әлеуметтанулық құралдары нақтыланды;
- диаспоралар мәдениетінің мәдени-әлеуметтік жағдайы мен даму тенденциялары диагностикаланды.

Зерттеу объектісі – диаспора және диаспора мәдениеті.

Зерттеу пәні – диаспоралардың мәдениеті, мультикультурализм – қазіргі заманғы қазақстандық мәдениеттің феномені және қазіргі қазақстандық қоғамдағы толерантты мәдениетаралық өзара іс-қимыл тәжірибесі.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері. Диссертациялық зерттеу мәдениеттану классиктерінің идеяларына, сонымен қатар мәдени процестердің жалпы заңдылықтарын негіздеп, этникалық, діни және аймақтық ерекшеліктерін ашқан қазіргі заманғы ғалымдардың іргелі зерттеулеріне негізделген. Мультикультурализм тұжырымдамаларының мәдени

түсіндірмелерін анықтаудағы жүйелілік; мәдени плюрализмді талдаудағы пәнаралық, тарихи-логикалық талдаудың байланысы, бұл мультикультурализм құбылысының жекелеген аспектілерін зерттеуге мүмкіндік береді, сонымен қатар абстракцияның нақтыға көтерілу принципі.

Зерттеудің әдіснамалық негіздері. Әдістемені таңдау бірқатар міндеттермен және қойылған мақсатпен негізделген. Зерттеудің бұл түрі үшін ең тиімді болып зерттелетін объектіні құрылымдық талдау әдісін анықтауға көмектесетін функционалдық байланыстарды өзара байланысты элементтердің кешені ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелік тәсіл болып табылады.

Зерттеулер мәдени процестердің жалпы заңдылықтарын, олардың тарихи жай-күйін, қоршаған ортаның табиғи-климаттық ерекшеліктеріне, этникалық, діни және басқа да ерекшеліктеріне тәуелділікті негіздеген отандық және шетелдік ғалымдардың әлеуметтанулық және мәдени зерттеулеріне негізделген. Автор этностық мәдениеттанулық, әлеуметтанулық теорияларды, жүйелік талдаудың классикалық және қазіргі заманғы теорияларын, тарихи, социологиялық және аймақтық аспектілерді ескере отырып, этномәдени дамуды логикалық модельдеуді, монографиялық және статистикалық әдістерді басшылыққа алды.

Зерттеудің эмпирикалық негізі

1. Батыс Қазақстан облысының статистика жөніндегі облыстық әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы мәліметтері;
2. Республикалық және аймақтық заңнамалық және нормативтік актілер;
3. Осы мәселе бойынша мәдениеттанушылар мен әлеуметтанушылардың зерттеу материалдарын талдау;
4. Автордың 2019-2020 жылдар аралығында жүргізген зерттеу нәтижелері.

Зерттеу нәтижелерін статистикалық өңдеу IBM SPSS Statistics 20 статистикалық пакетін қолдана отырып вариациялық қатарларды үлестіру параметрлеріне байланысты параметрлік және параметрлік емес әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Жүргізілген зерттеу шеңберінде диссертанттың жеке үлесін анықтайтын төмендегі нәтижелерді көрсетуге болады:

1) автордың «мультикультурализм» ұғымына берген анықтамасы этникалық мәдениеттің әр өкілінің теңдігі мен өзін-өзі бекіту еркіндігі жағдайында көптеген мәдениеттердің бір территориядағы жанжалсыз қатар өмір сүруін және өзара әрекеттесуін сипаттайтын мәдениеттің негізгі категориясы ретінде берілген. «Мәдени плюрализм» бір қоғамның шеңберінде әртүрлі этникалық мәдениеттердің тең өмір сүруі ретінде анықталады.

2) Қазақстандағы мультикультурализмнің артықшылықтарына, кемшіліктері мен қарама-қайшылықтарына талдау жүргізілді.

3) Батыс Қазақстан облысы аумағында диаспора мәдениетінің қазіргі жағдайы көрсетілді.

4) әлеуметтанулық диагностика негізінде диаспора мәдениетін қалыптастыру механизміндегі және оның аймақтағы даму стратегиясындағы инновациялық өзгерістер анықталды.

5) аймақтағы диаспоралардың мәдениаралық өзара әрекеттесуінің негізгі тенденцияларын анықтады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар

- диаспора мәдениеті түсінігі негізінде этникалық мәдениет қағидасы жатқандығы туралы анықтама: этникалық диаспора мәдениетінің жүйесі мен генезисіндегі мәдениет – этникалық мәдениет – этникалық диаспора мәдениеті ұғымдарының қисынының құралуы.

- диаспораны мәдениеттанулық категория ретінде екі жолмен қарастыру - «этнос», «этникалық азшылық», «этноәлеуметтік», «этникалық топ» және т. б. ұғымдарынан ерекшеленетін этникалық қауымдастық ретінде «тігінен» және «көлденең» қоныс аудару тобы ретінде, колония, жерлестер және т. б. сияқты басқа қоныс аудару топтарынан ерекшеленеді.

- мультикультурализм практикасы мен саясатының табыстылығы мәдени әртүрліліктің қажетті қағидаты ретінде толеранттылыққа негізделгеніне назар аудару аса маңызды.

- Қазақстанда мультикультурализм процесі болуы заңдылық. Осы орайда шетел тәжірибесіне негізделген қазақстандық модельді одан әрі дамыту қажет.

- диаспора феномені этникалық ағзаның өміршеңдігін қамтамасыз ететін мәдени ерекшелікке негізделеді.

- зерттеуде жүргізілген аймақтағы диаспоралардың даму процестерін, олардың мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттестігін, олардың өздері арасында да, жергілікті халықпен де жүргізген талдау барысында негізгі тенденциялар анықталды.

Теориялық маңыздылығы зерттеудің жаңалығынан туындайды және мыналарды қамтиды:

- диаспора мен этномәдени жағдайды заманауи зерттеудің теориялық деңгейін дамыту жолдары анықталуымен;

- этносаралық қарым-қатынасты зерттеу тәсілін ұсынумен;

- диаспоралар мәдениетін одан әрі зерттеудің бастауы болатын этномәдени, әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайды диагностикалау көрсеткіштерін анықтау ерекшелігімен маңызды;

- мультикультурализмнің мәдени тұжырымдамасы қазіргі қазақстандық қоғамның мәдени өмірінің табиғатын тереңірек қарастыруға қызмет етеді.

- мәдениетаралық өзара әрекеттесу негізі дүниежүзілік және отандық ғылым үшін мультикультурализм проблемасын зерттеу әдістемесінің іргелі буыны болып табылады.

- зерттеудің ережелері мен тұжырымдары Қазақстандағы мультикультурализм проблемаларын әрі қарай дамытудың, қоғамда болып жатқан процестерді талдаудың әдіснамалық негізі ретінде қолданыла алады.

- мәдениеттану, мәдениет және рухани өмір әлеуметтануы, әлеуметтік мәдениеттану, аймақтық әлеуметтану, этносоциология және этно-

конфликтология сияқты перспективалы ғылыми бағыттарды дамыту үшін мәліметтер алу үшін тиімді.

Диссертациялық зерттеудің практикалық маңызы. Диаспоралардың проблемалары мен даму перспективалары мен диаспоралар мәдениеті туралы жұмыста анықталған диссертациялық зерттеу материалдарын мемлекеттік органдар, атап айтқанда, Қазақстан халқы Ассамблеясы этникалық қатынастар саласындағы бағдарламаларды құру және жүзеге асыру үшін қолдана алады.

Зерттеу барысында алынған материалдарды ғылыми-зерттеу және оқытушылық қызметте: мәдениеттану, этнография, әлеуметтік философия, этносоциология, этносаясаттану бойынша арнайы курстар шеңберінде тиімді қолдануға болады.